

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА, ФОЛЬКЛОРИСТИКИ ТА ЕТНОЛОГІЇ
ІМЕНІ М.Т.РИЛСЬКОГО

На правах рукопису

ПАЗЯК Надія Михайлівна

ПОЕТИКА ФОЛЬКЛОРНОЇ ПРОЗИ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ
ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ

Спеціальність 10.01.09 – фольклористика

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття вченого ступеня
кандидата філологічних наук,

Київ – 1993

Дисертація виконана в Інституті мистецтвознавства, фольклорис-
тики та етнології ім.М.Т.Рильського АН України.

Науковий керівник – доктор філологічних наук Н.С.ШУМАДА.

Офіційні опоненти:

доктор філологічних наук, професор

В.Г.БОУКО

кандидат філологічних наук

А.В.ЄРЕМА

Провідна організація – Київський педагогічний інститут
ім.М.П.Драгоманова.

Захист дисертації відбудеться " 8 "лютого" 1993 р.
на засіданні спеціалізованої ради Д 068182І по захисту докторських
дисертацій з теорії літератури і фольклористики при Київському
університеті ім.Тараса Шевченка в конференцзалі за адресою:
252017, Київ-17, бульвар Шевченка, 14.

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці Київсь-
кого університету ім.Тараса Шевченка /вул.Володимирська, 58/.

Автореферат розісланий " 2 "листя" 1993 р.

Вчений секретар
спеціалізованої ради
кандидат філологічних наук

Л.Ф.ДУНАЄВСЬКА

ЛНБ України ім.В.Стефаника

00802740 (L)

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Одним із важливих завдань сучасної фольклористики є збирання, картографування, опис та вивчення народної прози про другу світову війну. Прозові твори про минулу світову війну є по-своєму цікавими і своєрідною частиною народної творчості ХХ століття з певною, притаманною саме їм похмурою красою людських переживань. Народна проза цього фольклорного обшару є насамперед відбитком моторошних, незвичайно важких подій війни, переламаним через призму людської душі і народнопоетичної традиції, відбитком, у якому залишилися жити пам'ять про події війни, про загиблих і покалічених, відблиски людських страждань і переживань. Порівняно з іншими жанрами фольклору про другу світову війну саме жанри народної прози /особливо народним оповіданням/ судилося найближче підійти до реального життя, якнайповніше відобразити ті картини дійсності, які в інших зразках відбивалися лише опосередковано.

Незважаючи на півстолітню історію збирання та вивчення, прозові зразки про минулу війну залишаються одним із найменш досліджених пластів фольклору нашого віку. Крім інших причин, така невивченість народної прози пояснюється незвичайністю, специфічністю її вигляду порівняно з іншими /а особливо давніми, традиційними/ ланками загальнофольклорного процесу. Друга світова війна була таким страшним, могутнім потрясінням, якого раніше людству переживати не доводилося. Вона залишила глибокий слід у свідомості цілих народів, проорала страшну борозну в душі кожної людини, яка пережила її страшний вогненний вир. Саме тому відчуття, що врізалися в пам'ять у час війни, залишаються тяжкими і болучими, незвичайно гострими аж до теперішнього часу. Для прозових фольклорних творів про війну /навіть для зразків з високим ступенем узагальнення/ характерна

емоційність, вигуки, вживання окличних, неповних, обірваних, парцельованих речень. Мова оповідача ллється своєрідним уриваним потоком, у якому стрічаються повтори, звертання, різкі зміни інтонаційного малюнка - від підсилення голосу до шепоту. Іноді людина зовсім забуває про час, який відділяє її від події, про яку йдеться в розповіді, починає стогнати і голосити.

Народна проза про другу світову війну є найкращим і найвдячнішим полем для дослідників глибини людської душі. Розповіді про страхиття війни можна було б порівняти з птахом-феніксом, що вилітає з попелу згарищ. Вони надзвичайно яскраво розповідають про муки людини, обпаленої війною, пошук нею духовної опори, зокрема звернення до минулого, традиції, намагання врятувати свій внутрішній світ від загибелі, знайти джерела сили для виживання. Особливо великого значення набуває дослідження творів про війну - велику світову трагедію - у наш час, коли кожний народ і кожна особистість прагнуть до свого глибокого самопізнання, до вивчення тих явищ, що сформували їх духовний світ.

Серед проблем, пов'язаних із вивченням народної прози про другу світову війну, особливо важливим є дослідження поетики, тобто сукупності тих художніх засобів, що роблять можливим віднесення оповідей про другу світову війну до явищ мистецтва. Народна проза про другу світову війну є своєрідним високохудожнім явищем, частиною народнопоетичного струменя, що поєднала у собі елементи, витворені у сиву давнину, та шар, витворений безпосередньо у вирі війни. Вивчення поетики творів про війну дає ключ до процесів духовного світу людини і народу в період світового катаклізму.

Аналіз поетики розповідей про війну ведеться на матеріалі народнопрозових пластів східнослов'янських народів - українського, російського та білоруського, тих, які найбільше постраждали в роки другої світової війни.

Об'єктом дослідження у дисертації є зразки народної прози про минулу війну українців, росіян і білорусів. Розгляд ведеться на матеріалі джерел, запозичених із фольклорних збірників, архівних матеріалів /зокрема із фондів ІМФЕ ім.М.Т.Рильського АН України/, польових записів. Як ілюстрації до порівняння під час аналізу творів наводяться й інші жанри фольклору про війну /ліричні пісні, пісні-балади, голосіння, тощо/. Як допоміжний матеріал згадуються також розповіді про другу світову війну, зафіксовані у спогадах, щоденниках, листуванні, художніх творах українських та білоруських письменників.

Мета дослідження полягає в описі та аналізі художніх засобів розповідей східних слов'ян про минулу війну, вивітленні їх історичної генези, психологічних основ творення або відбору з давніх пластів.

Наукова новизна роботи. Принципи дослідження. У процесі розгляду елементів поезики авторка спиралася на теоретичні праці І.Франка, О.Потебні, М.Сумцова, Т.Рильського, Ф.Колесси, М.Рильського; О.Афанасьєва, О.Веселовського, Д.Зеленіна, В.Проппа, В.Гацака, В.Гусєва, Б.Кирдана, К.Чистова; Д.Карського, А.Серпутовського, А.Богдановича; Д.Сауки. У роботі над дисертацією також були використані дослідження Е.-Б.Тейлора, Д.Фрезера, З.Фрейда, В.Франкла, Л.Округліци.

Під час виконання роботи дисертантка дотримувалася індуктивного та дедуктивного методів дослідження. Наукова новизна праці визначається насамперед новим аспектом вивчення /поетика народної прози про другу світову війну досліджується під кутом зору особливостей народної психології/. Новизна полягає також у комплексному дослідженні сукупності художніх засобів, у єдності процесу їх творення та побутування. Важливим для розгляду був не лише витвір народного генія, а й сам процес його творення, закони психології твор-

чості, принципи та засади, які при тому діяли. Дослідження велося у порівнянні з традиційними ланками загальнофольклорного процесу, із застосуванням синхронічного і діахронічного зрізів. Уперше введено в науковий обіг значну кількість фольклорних текстів, записаних як у воєнні роки, так і в наш час. Окремі підрозділи праці присвячені аналізу таких мало вивчених жанрів народної прози про другу світову війну, як чутки, розповіді про "віщі" сни, апокрифічні та міфологічні твори; звернута увага на вплив позафольклорних явищ /"святих листів", письмових та усних пророкувань тощо/ на формування розповідей під час війни.

Практичне значення роботи полягає у можливості її використання фольклористами /зокрема дослідниками фольклору про другу світову війну/, викладачами вищих навчальних закладів при читанні лекцій з українського фольклору, вчителями середніх шкіл - у курсах народознавства та української літератури. Спостереження та висновки праці можуть бути використані при формуванні посібників з фольклору та збірників народної прози.

Апробація роботи. Окремі положення дисертації відображені у журнальних публікаціях авторки. Результати досліджень доповідалися на регіональних наукових читаннях у Львові /1991/, наукових конференціях у Вінниці, Харкові та ін. /1992/.

СТРУКТУРА І ЗМІСТ РОБОТИ

Структура дисертації і її зміст підпорядковані прагненню якнайглибше і якнайповніше розкрити тему дисертації, окреслити коло проблем, пов'язаних із нею, дати відповідь на поставлені питання.

Дослідження складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків та списку використаної літератури.

У в с т у п і обґрунтовується актуальність теми, визначається мета і завдання, наукова новизна і практична цінність роботи.

У першому розділі "Поетика фольклору про другу світову війну в наукових працях" висвітлюється рівень вивченості теми та проблем, розглянутих у дисертації, простежується історія питання.

Незважаючи на півстолітню історію вивчення народної прози про другу світову війну, її дослідження, як і всього фольклору про війну, належить до найскладніших завдань сучасної фольклористики. Незвичайні психологічні сплетіння, неподібність до традиційних жанрів, показ вторгнення ірреальних сил у людське життя, внутрішній світ розповідей про війну із зупиненим часом і замкненим простором, незавершеність жанрової викинченості багатьох зразків – усе це чинило труднощі при аналізі народної прози цього фольклорного пласта.

Історія вивчення поетики народної прози про другу світову війну викладається в дисертації паралельно й у зв'язку з дослідженням поетики всього фольклору про війну східних слов'ян. Розглядаються праці вчених з України, присвячені цій тематиці – М.Т.Рильського, Г.С.Сухобрус, О.І.Дея, Н.С.Шумади, В.А.Дзвенко, С.В.Мишанича, О.А.Правдюка, О.Д.Бріцинової, Я.Г.Кушнірька, Т.М.Нікольченко, українського дослідника зі Словащини М.Шмаїди; білоруських учених – І.В.Гуторової, М.Я.Маєрович, К.П.Кабашникова, А.С.Федосика, Г.О.Барташевич, Г.А.Петровської, А.А.Янковського, В.А.Василевича, Л.П.Барабанової; дослідників з Росії – Л.В.Домановського, В.Є.Гусєва, Б.П.Кирдана, О.В.Гончарової та інших, колективні дослідження. Наводяться праці, дотичні до теми дисертації, вчених із Франції – П.-Е.Еліа, А.Сікара, А.Фромажа; Словащини – А.Меліхерчика, В.Гашпарикової, Я.Міхалека, С.Швегляка; Болгарії – Т.Ливкова, Ц.Вранської, С.Георгієвої-Стойнової; Польщі – А.Дигача, Д.Сімоніде; Сербії – М.Митровича – та інших країн.

У дослідженнях народної прози про минулу війну післявоєнних

років переважала передусім ідейно-тематична характеристика аналізованого матеріалу. В пізніші часи увага науковців була звернена і на жанрову диференціацію творів про війну, їх зв'язок із традиційними джерелами і вирішальний вплив традиції на формування нових зразків. Детальніше аналізувалась їх образна система /передусім у зв'язках з давніми образами/. Останні роки дали цікаві дослідження елементів стилістики народної прози. Проте лише у найновіших працях з'явилися спроби глибшого осмислення художніх засобів розповіді саме з погляду впливу на них давніх форм людської свідомості /анімістичних вірувань/ та пошуку їх особливостей у психічному світі людини часів війни.

Дослідження, яке захищається, ставить собі за мету насамперед пошук генези художніх засобів розповіді про війну, слідів тих культурних епох і обставин, які їх витворили, закономірностей творчості у духовному світлі особистості і народів.

У д р у г о м у р о з д і л і "Теоретичні аспекти дослідження народної прози про другу світову війну" подається наукові положення, покладені в основу дисертації. З метою глибшого розуміння генези художніх засобів у творах про війну розглядається процес виникнення народної прози. З точки зору соціальної психології обґрунтовується закономірність появи розповідей про другу світову війну за тими ж параметрами, за якими виникали інші ланки фольклорного процесу. Прозові зразки про війну мали стати для людини, за словами відомого французького дослідника М.Анну, твердим опором в плинному світі, який у час війни вислизав людині з-під ніг. До того ж народна проза мала стати ще одним ланцюжком пам'яті між поколіннями, який зв'язував би^Водну цілісність суспільство, передавав молоді предківські заповіді.

Творення кожного окремого народнопоетичного циклу в загально-фольклорному масиві є подібним до нашарування спогадів у пам'яті

конкретної людини, з тими ж процесами витіснення та фіксації /З. Фрейд/. Можна встановити певну аналогію між тим, як складаються народні традиції, і тим, як накладаються у пам'яті спогади окремого індивіда. Таке ж твердження на основі західноєвропейських психологічних досліджень свого часу висловив і Іван Франко, особливо наголошувачи на спільність психічних процесів, закладених в основу фольклорного творення. Дисертантка поділяє цю думку, прагнучи її розвинути у своїй роботі. Щодо самого процесу творення фольклору про другу світову війну, то розглядається вплив на його формування тих чинників, які викликали його до життя. Виділяються дві сторони формування прозових фольклорних зразків: подразник /страшна реальність війни/ і відгук, реакція людської душі. Як вказує Н.С.Шумада, чим тяжчий удар падав на людську душу, чим більшу масу людей охоплювала біда, тим більше з'являлось відгуків - пісень, голосінь, розповідей. Саме тому переказів і народних оповідань у час війни з'явилося значно більше, ніж у попередні і наступні роки.

У формуванні розповідей особливо виразно виявляють себе психічні процеси людської душі, бачимо в зразках сліди відчуттів, уваги, пам'яті, емоцій, мислення людини часів війни. Для них характерна особлива напруга і виразність. Важливими також є відбитки психічних станів особи, насамперед тоді, коли людина опинялась вічна-віч із страшною небезпекою.

Досліджується генеза народної прози про війну з історико-філософського погляду. Кожна з попередніх культурних епох залишила і свій слід у творчості цього періоду. Відзначається спільність деяких образів народної прози про війну /переважно з символічним забарвленням/ з тотемами та деміургами давнини. Об'єкти реальної дійсності, які ці образи позначали /сонце, земля, рослини, тварини/, мали дуже великий вплив на життя людини в давнину, обожнювалися і мали свої культу. З більшим чи меншим збереженням сакральних рис

зустрічаємо ці образи і в пізніші часи. Міфологічний світогляд, відбитий у тому числі і в народній творчості, дійшов аж до наших днів. Його риси, зокрема схильність людини до антропоморфізації навколишнього світу, відзначали дослідники різних часів. Однак риси міфологічного світогляду, які можуть бути трактовані як своєрідні щити-захистки людської психіки перед реальністю у всі історичні епохи, не однаково проявилися у різні періоди і в різних життєвих обставинах. Особливо разючою стала зміна міфологічного світогляду та його ознак у людській свідомості і відповідному їй відображенні в народній прозі про другу світову війну. Поряд із руйнуванням та видозмінами у міфологічному "пантеоні" відчувається зростання давньої ваги образів-символів, чуються відгуки їх давньої тотемічної сили /особливо в прокльонах/.

У народній прозі східних слов'ян до нашого часу збереглися елементи давніх культів /сонця, землі, земних стихій/ та залишки первісної магії. В часи воєнного лихоліття вони набули особливого смислу, а тому відзначаємо повернення до життя уособлення землі, рослин, словесної та контактної магії у різних її проявах, різних способів ворожіння /косциномантії, онейроскопії, ворожіння на воску, картах, вогні, тісті, папері/. Відгуки прадавнього фетишизму вбачаємо в носінні на грудях замовлених речей, іконок, грудочок землі, листів від рідних тощо. У часи війни люди починають активніше звертатися до ворожок, ворохбитів, планетників, пророків, вірячи чи бодай сподіваючись, що вони допоможуть подолати горе. Люди були згодні вірити у будь-що і робити будь-що /інколи зовсім ірраціональні дії, нерозумність яких, можливо, була усвідомлювана і самими їх учасниками/, аби лише відвернути від рідних і близьких навислу біду.

У часи війни міфологічний світогляд людини зазнав незвичайних руйнувань і видозмін. Страшні й химерні новоутворення /"щось", "те,

що виживає" / витіснили давній світ добрих духів-захисників. Доброзичливий до людини і звичний міфологічний світ відступив перед страшними картинами реальності. Там, де колись люди боялися лісу і цвинтарів, у роки війни іноді знаходили притулок саме там /ховалися у склепах, болотах, нетрипах/. Домівка не рятувала, всі давні обмеження й обереги втрачали своє значення, нечиста, надприродна сила вільно гуляла по світу. В образній системі народної прози у час війни бачимо втрату віри в магічну силу духів неба і пекла. Святі можуть лише попередити людину про біду, відчути небезпеку, але не відвернути її. Образи нечистих істот невиразні і бліді. Людина гине не від їхніх рук, а від реальної зброї - куль, снарядів.

Особливе місце в період війни посідає відродження анімістичних вірувань, які, за свідченням дослідників, у більшій чи меншій мірі завжди супроводжують людське духовне життя. Їхні сліди бачимо у прозових сюжетах про повернення померлих, двійника з портрета, рослину на могилі, одухотворенні атрибутів героя тощо.

У народній прозі про другу світову війну східних слов'ян відбито певні філософські погляди на війну, запозичені з прадавніх уявлень про фатум, приреченість, наперед визначену долю. Війна керується невідомими потужними силами, які можна задобрити, вона є покаром людям за гріхи, її обов'язково передують якісь певні знаки, послані від землі або з неба. Людина безпорадна перед війною, не може змінити свою долю. Визначено наперед, хто буде убитий, а кому судилося залишитись.

Т р е т і я р о з д і л "Жанрова специфіка фольклорної прози" присвячено аналізу жанрів народної прози східних слов'ян про другу світову війну.

Фольклорну прозу про минулу війну в основному складають зразки, що їх можна вкласти у рамки традиційних жанрів /казки, легенди, перекази, народні оповідання, новелети та ін./. Але поряд з ними зу-

стрічаються твори, що поєднують у собі ознаки кількох жанрів, структури, окремі частини яких можна зарахувати до різних жанрових груп. Кожен з жанрів має свої закони відображення дійсності. Особливо складно визначити жанрову належність зразків, у яких ірреальні елементи вплітаються в реальність. Особливості відбиття навколишнього світу, іноді невикінченість структури, висока емоційність оповіді, своєрідний синтаксис, значна кількість вигуків, незвичайний інтонаційний регістр навіть тих зразків, які за законами художнього узагальнення не повинні були б мати таких ознак /казки, легенди, перекази/ - все це значно відрізняє народну прозу про другу світову війну від усталеної традиції.

Чи не найпершим за походженням серед жанрів народної прози про війну є чутки - маловивчені і нестійкі в часі жанрові номінації. Їхнім художнім засобом властиві гіперболізація, своєрідна епітетика /насамперед "згущення фарб"/.

Найчисленнішу й найрозвиненішу в жанровому відношенні частину прози становлять народні оповідання. Для цього жанру характерна особлива структура: народне оповідання складається з частин-епізодів, що йдуть послідовно одна за одною, а також тропи, пов'язані з народною символікою, надзвичайно цікавий звукопис та інтонаційні малюнки.

Перекази про другу світову війну становлять жанр з більшим ступенем узагальнення порівняно з народними оповіданнями. Тут уже не вказується, від кого почуто і переянято було розповідь /"кажуть"/, персонажі зображуються без деталізації.

Рідше зустрічається серед прози про війну такий жанр, як легенди. Вони витворені на основі традиційних зразків, тому мають характерні для них сюжетні перипетії, вибір персонажів, структуру, навіть внутрішній легендарний світ, час і простір.

Досить рідкісним жанром є казки про другу світову війну, які

виготовилися на традиційній основі і мають її характерні ознаки. Найвідомішими з-поміж них є сюжети про боротьбу зі змієм.

Жанром, який начебто відокремлено стоїть серед інших, має власну картину світу, що ніби випадає із загального похмурого тону розповідей про війну, є жанр, названий сербським дослідником Й.Яничем новелетом. За визначенням білоруського фольклориста К.П.Кабашникова, новелеті притаманні не стільки легендарно-фантастичні, скільки авантюрно-новелістичні елементи, пов'язані з мандрівними сюжетами. Це зразки про перевдягнення героя і обдурювання ним ворогів тощо. Новелета має обмежену кількість персонажів, кульмінаційна вершина перенесена на розв'язку, часом несподівану, як це характерно для класичної новели. Римований двовірш, за допомогою якого іноді складаються новелети, сприяє легкому запам'ятовуванню твору. Подих війни тут відчутний лише у зовнішньому зображенні персонажів та ході перепитів сюжету.

Дисертантка виділяє в окрему групу розповіді про "віщі" сни, сповнені традиційної народної символіки східних слов'ян. Як правило, вони сняться людині в час особливого психічного напруження, напередодні тяжких подій. Розповіді про "віщі" сни мають спільні ознаки з міфологічними легендами /зокрема у системі заборон під час спілкування з померлими - торкатися, цілувати тощо/. Трапляються й аналогії з мотивами есхатологічних легенд - зображення "того світу", який малюється відповідно до фольклорних стереотипів.

Переважає більшість жанрів, незважаючи на різницю у походженні і структурі, має аналогічні риси зображення картин світу, зокрема страшних реалій війни. У розділі звернуто увагу на взаємодію народної прози з пісненими фольклорними жанрами /піснями полонянок, баладами/ та з голосіннями /"причитаннями" - рос., "галашеннями" - білор./ . До цитування рядків з пісень інформатори найчастіше звертаються в тих випадках, коли начебто не висточає прозових слів для

вираження своїх почуттів. Пісня підсилює емоційний лад, своєрідно підсумовує і узагальнює розповідь. В особливо тяжкі моменти оповідача може переходити на голосіння.

У четвертому розділі "Образна система та стилістика народної прози східних слов'ян про другу світову війну" досліджується характер образності й художніх проїомів розповідей східних слов'ян воєнної тематики.

Образи народної прози про світову війну є різні за часом творення, походження, розкриттям семантичного поля та іншими ознаками. Деякі з них належать до дуже давніх часів, для них характерна полісемантичність, викликана нашаруваннями різних епох, наявність "образів-супутників". Серед "пантеону" персонажів народної прози є особи реальні і витворені народною фантазією /героїко-історичний цикл/, фантастичні істоти /міфологічний цикл/.

Героїко-історичний, міфологічний, апокрифічний, демонологічний цикли, кожен із жанрів мають свої набори персонажів і принципи їх зображення. Характерною рисою героїко-історичних легенд про війну є розподіл образів, запозичених з традиційних зразків /герой, антипод, чудесний помічник героя та ін./ . Основна мета інформатора - уславити героя; на думку оповідача, його герой не такий, як звичайні люди, він кращий, сильніший, багатше одягнений, сміливіший ніж інші. Ця особливість зображення героя лежить у самому світогляді оповідача, поділі ним світу на "своїх" і "чужих". Уславлення героя підносить і світ духовних цінностей оповідача. У народній прозі про другу світову війну знаходимо значно більше, ніж у традиційному фольклорі, зразків про смерть героя. Підкреслюється особливе значення останніх, прощальних його слів. Покидаючи рідний край, він закликає товаришів помститися. Старшим є зображення ворога: часто він асоціюється з хижим звіром, птахом.

У часи війни досить активно функціонували давні апокрифічні

оповіді, образність яких здобувала тлумачення, співзвучне переживанням інформаторів у воєнні роки /Божа Мати - мати-страдниця, муки Ісуса Христа - страждання людини у війну та ін./ . Основою для творення образів вищих сил, сил неба у розповідях про війну стали традиційні образи. Найчастіше зустрічається образ Матері Божої. Вона провіщає людині порятунок, попереджує про небезпеку, але не може її відвернути. Оповідач подеколи не може детально описати видива, що постало перед його очима і так його вразило, обмежувчись повідомленням про те, що Мати Божа з'явилася йому такою, як він бачив її на іконах. Ікони також можуть сповіщати про біду - мінітися саявом, червоною барвою перед нещастям /переходом фронту, нападом карателів/. Іноді Мати Божа звикається заплаканою; вона стоїть на руїнах біля придорожнього хреста, на пустирищі та ін.

Важливою частиною є образність міфологічних творів. Що характерно - давні міфологічні зразки побутували й у час війни, переважно ті, які чимось нагадували ситуації воєнного часу /про повернення мертвих, душу-пташку тощо/. Однак, незважаючи на те, що традиційні образи склали підґрунтя для зразків про війну, міфологічні образи воєнного часу багато в чому відрізняються від своїх попередників. Це було викликано насамперед гостротю усвідомлення страхіття смерті - на полі бою, наглої і безглуздої, масовістю загиблих, щоденним переживанням таких картин і подій, які раніше не могли навіть приснитися. Прихід надприродних сил, на відміну від давніх фольклорних творів, часто не викликає в оповідача жодного живішого відчуття. Це сприймається як належне. Сама реальність війни була такою страшною, що знебарвлявала і прихід духів. Вони не відчують доброго, але й відчутної шкоди теж не можуть заподіяти. Якщо людина й гине, то зовсім від інших причин /ворожої зброї/. У змалюваннях таких образів опостерігаємо зв'язок з давніми народними віруваннями /душа-пташка/, символікою /білий і чорний кольори/. Серед об-

разів є такі, що не мають реальних обрисів чи аналогій, тому оповідачі їх змалювати не можуть /"щось", "те, що виживає"/. У циклі про повернення померлих вони зображуються такими, якими покійні були у момент смерті.

Демонологічні постаті порівняно з традиційними є невиразними. Давні демонологічні зразки, котрі побутували в часи війни, на відміну від апокрифічних та міфологічних, сприймалися "як побрехеньки", більшість із них оповідачами не запам'яталася глибше /постаті чорта, "того, що лякає на межі" не жахали/. "Нечиста сила" у зразках про війну постає в людському образі, але її дії спрямовані на побутові капості або шкоду - перетворення води на молоко, вино /можливо, це алюзія до епізоду з Євангелія про бенкет у Кані Галілейській/, пропонування нечистої їжі, яку не слід їсти, бо захворієш /витвір голодної уяви/. Зрозуміло, що в порівнянні з воєнними жахами колишні демонологічні образи мусили виглядати досить блідо.

Образи топонімічних зразків, персонажі яких "прив'язані" до місця-свідка, де розгортається дія /Ізяславська тюрма, в якій розстрілювали людей, яр під Самбурками коло Києва/, характеризуються деталізацією зображення персонажів, прагненням наповнішої подачі інформації про них, хоч майже поспіль присутні загальнофольклорні прийоми показу героїв /вродливість, співучість тощо/.

Найдавнішими з-поміж образів народної прози про другу світову війну є образи-символи /із символічним забарвленням/ - сонця, землі, дерева життя, смерті та ін. Довгий шлях цих образів у різних часових і культурних епохах зумовив розщеплення їх семантичного поля, появу відтінків, іноді прямо протилежних між собою /наприклад, земля-рятівниця і земля-пожирачка/. До змалювання цих образів залучається традиційна епітетика /зокрема постійні епітети/, відгомони дуже давніх вірувань /сонце карає, осліплює/ та ін.

Важливе місце у прозових творах посідають також образи рослин

та тварин. У їх змальванні, крім влучних спостережень над життям і поведінкою зображеного, також можна почути відгуки дуже давніх уявлень /квітка на могилі - втілення душі покійного та ін./.

У розділі детально аналізуються засоби, притаманні розповідям. Розглядаються тропи, лексичні підрівні, синтаксис та звукопис.

У народній прозі східних слов"ян про другу світову війну важливе місце серед тропів посідають епітети на позначення зорових, слухових, дотикових та інших вражень. Епітети на позначення кольорів здебільшого формують виразні контрастні пари /білий - чорний/ або ряди /чорний - білий - червоний - зелений/. Найпоширеніший епітет "чорний" - колір смерті. Зустрічаються також епітети на позначення півтонів світла /ясний - темний/. Епітети з функцією оцінки /поганий - добрий/ засвідчують чітке розмежування у свідомості оповідача понять доброго і лихого.

Досить часто зустрічаються порівняння. Вони роблять загальний малюнок твору яскравішим, барвистішим. Ворог порівнюється зі звіром - вовком, псом; птахом - шуліком, кібцем, воронам. Несчасні люди плачуть перед стратом, "як пчоли". Людину в час війни можуть убити, як муху, вона для ворога - забавка, як миша для kota.

Глибока схвильованість оповідача, його прагнення якнайвиразніше передати трагізм подій змушують його звертатися до гіпербол і літот. Урізноманітнюють і роблять барвистішою розповідь метафори, метонімії й синекдохи.

Розповіді про минулу світову війну східних слов"ян уібрали в себе різноманітні лексичні підрівні. Кожен лексичний шар використовується вмотивовано, саме тоді, коли цього вимагає ситуація. Іншомовна лексика відтворюється в моменти особливої напруги /враження було настільки сильним, що іноземні слова на все життя закарбувались у пам"яті оповідачеві/. Так само той, що розповідає, може ілюструвати калічені лексичні звороти рідної йому мови, якими німці

зверталися до слов'ян. Цікавим явищем є народна етимологія – перетлумачення іноземних слів у дусі, звичному для інформатора.

Відгуки давньої словесної магії чуються в побажаннях і прокльонах. У час війни, на думку інформаторів, вони набували особливої сили.

Характерно для народної прози про війну є широка синонімія певних слів, викликана, можливо, і підсвідомою заборонаю воскресити у пам'яті ті поняття, які вони позначають, і картини, пов'язані з ними. Звідси вбивати – виварити, класти, викосити, улопати, ухаїдати; бути вбитим – зваритися, бути скошеним тощо.

Цікавою є фразеологія розповідей про війну. Вона чинить мову яскравішою і барвистішою.

Важливу художню функцію в народній прозі виконують звертання до своїх героїв і до слухачів. Війна особливо підкреслила незамінність і дорожочинність кожної людини. Інформатор, який під час розповіді перебуває у світі рідних йому людей, загиблих у час війни, несвідомо переносить цю спорідненість і на слухача, сприймаючи його як дорогу людину, споріднену з його світом. Слухач, на думку оповідача, безумовно мусить знати осіб і події, дотичні до оповідання. Серед звертань бачимо поіменування спорідненості /"брат", "брати мій", "сестричко"/, характерні епітети /"дарагая", "даражнькі", "милая моя" та ін./ . Увиразнюють розповідь широковживані діалоги.

Своєрідним є синтаксис народної прози про другу світову війну. Емоційність розповіді супроводиться використанням уриваних, неповних, парцельованих фраз. Характерною особливістю тексту є повторення окремих слів або цілих уривків.

На уважніше дослідження заслуговує звукопис народнопрозових творів про війну. Людина не може розповісти про події війни без вигуків, стогону, надзвичайно емоційного реагування навіть тоді, коли розповідь її безпосередньо не стосується. Це спостерігається при

розповіді зразків з більшим ступенем узагальнення. Вживання вигуків та звуконаслідування /свистіння куль, ревіння літака, падання і розриву снарядів/ характерне для хвилин найбільшого емоційного сплеску. Богатов є інтонаційна палітра, якою оповідач користується для передачі емоційних станів, далеких від епічної врівноваженості.

У висновках до роботи дається її основний підсумок. Отже, розглянутий матеріал дає нам змогу зробити висновки про те, що народна проза про другу світову війну східних слов'ян є оригінальним високохудожнім явищем фольклорного струменя цих народів. Вона була створена на голому ґрунті, а вибрала у себе найважливіші основи давніх фольклорних обширів, переплавляючи їх через людську душу в полум'ї війни.

Тасмниці генези і побутування художніх засобів розповідей про війну лежать у глибинах фольклорної традиції та народної психології. Творення і відбір елементів поезики у формуванні розповідей про війну тривали у винятково тяжкий, страшний час для східнослов'янських народів, який вимагав особливого злету народного духу і витривалості людської душі, що не могло не знайти свого відбиття на тканині творів.

Тасмниці походження художніх засобів у розповідях про війну лежать також у глибинах світогляду людини в роки війни, відродження у ньому під впливом крайнє жорстоких обставин відгуків світоглядних типів, що постали в давнину.

"Печать" війни на духовному світі людини виявляє себе й у жанровій диференціації розповідей про війну /"незвичайність" жанрів цього прозового обширу супроти попередніх: "невикінченість" форми, напружена емоційність розповіді /навіть для зразків з високим ступенем узагальнення/, витворення структур з "різножанровими" частинами, творів, що мають ознаки кількох жанрів та ін./ . Значне місце серед народної прози посідають жанри, побутування яких стимулювало-

ся війною /чутки, розповіді про "віщі" сні, міфологічні легенди/. У творенні прозових зразків певна роль належить позафольклорним письмовим та усним явищам /проорокування, "святі листи", ворожіння та ін./.

Іах перед війною змушував людину шукати духовної опори у своєму минулому і минулому свого народу. Звідси в образній системі - персонажі давніх фольклорних пластів. Водночас розповіді про війну містять у собі образи, які не мають аналогії в попередніх фольклорних ланках; витворені війною /"щось", "те, що виживає" та ін./.

Події війни внесли свої корективи у психіку людини, поставивши перед нею нові умови для виживання /постійне почуття небезпеки, заборона голосно говорити, сміятися, звертати на себе увагу, потреба миттєво реагувати на зміну обставин, тощо/. Змінився сам спосіб думання особистості, зафіксований, зокрема, у синтаксисі розповідей про війну /односкладні, неповні, парцельовані, уривані речення, повтори, вигуки та ін./.

"Подих" війни чується у тропях, характерних для розповідей /переважання чорного кольору - темрява, смерть - у багатьох зразках на противагу білому, червоному, зеленому /кольори сонячного спектра, світло життя/, контраст темного і ясного, чорного і білого світлів/.

Розгляд предмета дослідження у його сутності дозволяє нам зробити висновок, що саме елементи поезики розповідей про другу світову війну, запозичені з давніх основ і переплавлені людською душею у вогні війни, сприяли поряд з іншими факторами довгому й активному побутуванню аж до нашого часу народної прози воєнної тематики. Вони також стимулювали творчу уяву народу до творення наступних ланок загальнофольклорного процесу, підґрунтям яких стали розповіді про минулу війну.

На захист дисертації виносяться такі твердження:

1. Народна проза про другу світову війну східних слов'ян - своєрідне високохудожнє явище фольклорного процесу цих народів. Елементи поетики цього обширу беруть свої витoki з прадавніх фольклорних пластів. Водночас вони є відібрані, трансформовані і семантично окреслені людською душею у полум'ї війни.

2. Таємниці генези і відбору елементів поетики лежать у глибинах людської психіки і психології народу.

3. Важливе місце у формуванні художніх засобів оповідей про війну, як і самої народної прози, мали особливості світогляду людини у час війни, зокрема відгуки давніх анімістичних вірувань.

4. Специфіка жанрової диференціації творів про війну лежить у процесах духовного світу людини в період війни.

5. Причиню появи й особливого значення прадавніх образів в образній системі розповідей є пошук людини в час війни духовної опори в минулому.

6. Елементи стилістики народної прози воєнної тематики, що поєднали в собі і традиційні елементи, і вплив подій війни, переламаний через призму людської душі, є причиню тієї своєрідності і "незвичайності", яка робить прозові зразки про війну відмінними від попередніх ланок фольклорного струменя; є формантами художньої кризи цього народнопрозового обширу.

х х х

Основні положення дисертації отримали своє відображення у таких публікаціях авторки:

1. Легенды и предания о Великой Отечественной войне//Слово, которое вело в бой. - К.: Вища школа, 1985. - С.87-94.

2. Традиційне і нове в легендах та переказах про Велику Вітчизняну війну//Народна творчість та етнографія. - 1987. - №3. -С.65-70.

3. Праці про фольклор Великої Вітчизняної війни// Народна творчість та етнографія. - 1988. - №5. - С.75-77.

4. Свято пісні в музеї під відкритим небом /свято фольклору про другу світову війну// Народна творчість та етнографія. - 1989. - №4. - С.83-84.

5. Міфологічні, апокрифічні та демонологічні образи в українській народній прозі про другу світову війну// Фольклор в духовному житті українського народу. Регіональні наукові читання. - Львів: 1991. - С.89-91.

6. Використання народної прози у красназавчо-туристичній роботі // Всеукраїнська науково-практична конференція "Туризм і завдання національно-культурного відродження України" /12-14 травня 1992 року/. - Київ - Черкаси: 1992. - С.248-249 /розглядаються народнопрозові зразки про другу світову війну з Канівщини/.

7. Легенди та перекази східних слов'ян про другу світову війну // X Всеукраїнська славістична конференція "Духовне відродження слов'ян у контексті європейської та світової культури". - Чернівці: 1992. - С.134-135.

8. Легенди та перекази з Поділля /спроба опису польового матеріалу з Кам'янець-Подільського району// Етнографія Поділля. Тези доповідей наукової конференції. - Ч.І. - Вінниця: 1992. - С.24-25 /розглядаються і розповіді про другу світову війну/.

9. Народна проза про другу світову війну в духовному відродженні України// Культура України: історія і сучасність. Республіканська науково-теоретична конференція 26-28 жовтня 1992 року. - Харків: 1992. - С.122-123.

10. Нові дослідження фольклору слов'янських народів про другу світову війну// Народна творчість та етнографія. - 1992. - №4. - С.91-94.

Наум

Підписано до друку 17.VI.93 Формат 60x84 1/16
Ум. друк. арк. 0,9 Обл. вид. арк. 1,0
Тираж 100. Зам. 522 1993 р. Безплатний

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України АН України
Київ-1. Грушевського, 4

Ab 28.120
Ab 28.120